

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ РОЛІ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглядаються окремі аспекти впливу великого бізнесу на соціально-політичні трансформації в Україні. Визначаються причини, які зумовили неоднозначний перерозподіл державної власності з формуванням потужних олігархічних бізнес-груп.

В статье рассматриваются отдельные аспекты влияния крупного бизнеса на социально-политические трансформации в Украине. Определяются причины, которые обусловили неоднозначный перераспределение государственной собственности с формированием мощных олигархических бизнес-групп.

The article deals with some aspects of influence of big businesses on social and political transformations in Ukraine. Factors which led to the controversial redistribution of state property with the formation of powerful oligarchic business groups are determined.

Ключові слова: великий бізнес, олігархи, бізнес-еліти, політичні інтереси, громадське суспільство.

Україна, ставши у 1991 році суверенною державою, обрала шлях глибоких ринкових реформ, наслідком яких має стати створення соціально орієнтованої, ефективною економічною системою, яка б враховувала корінні інтереси усіх верств суспільства. Особливого значення у цьому контексті набувають роль та вплив великого капіталу на ключові сфери не тільки економічного, а й суспільно-політичного життя нашої країни. В Україні, спираючись на підтримку і патронат влади, з кінця 90-х років почала вибудовуватись спотворена й небезпечна система відносин по лінії "влада – великий капітал", яка дозволила, оминаючи контроль суспільства, сформуванню олігархічного капіталізму.

Пошукам шляхів розв'язання зазначеної проблеми присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема О.Брусилівської, О.Пасхавера, В.Пилипенка, І.Поліщука, В.Резніка, С.Роузфільда, Дж.Сакса, Д.Хоффмана.

Вивчення вітчизняних та зарубіжних праць з питань взаємодії великого бізнесу, держави та суспільства показує, що науковці розглядають цей зв'язок як найважливіший фактор, який сприяє вирішенню комплексних інноваційних завдань, котрі стоять перед Україною, створенню умов для справедливої ефективною конкуренції, можливості відповісти на соціальні виклики, які постійно виникають.

Мета статті полягає у аналізі теоретичних та методологічних підходів щодо ролі великого капіталу у перехідних суспільствах та визначенні його впливу на політичні і соціально-економічні процеси.

З середини 90-х років ХХ і на початку ХХІ століття більшість країн Центрально-Східної Європи, відмовляючись від соціалістичної моделі соціально-економічного розвитку, намагається здійснити складний, неоднозначний перехід від командно-адміністративної системи до капіталістичних відносин. Це завдання тим складніше, бо відбувається воно, мабуть, вперше в історії. Нагадаємо, коли відбувався перехід від феодалізму до капіталізму, інститут власності у феодальних суспільствах відрізнявся від аналогічних форм при капіталізмі, однак в обох системах права

власності були схожі. Однак при соціалізмі власність була повністю усупільнена і тому перехід до капіталізму ускладнювався як інституційно, так і психологічно. Специфіка цього регіону полягає і в тому, що тут досить швидко змінився "світ прав власності" і простір країн ЦСЄ став "спірним простором", де відбуваються інтенсивні "соціальні битви" з поки що невідомим результатом [17, с.9]. Україна сьогодні є частиною цього трансформаційного простору, де фактично не було майнової буржуазії, а досить швидко виник клас дуже великих власників виробництва і капіталів.

Проте проблема України полягає ще і в тому, що у нас дуже потужною і впливовою залишилась колишня партійно-державна номенклатура, яка і визначила вектори політичного та економічного розвитку суспільства, зокрема форми й умови проведення приватизації. Звісно, багато дослідників сучасного етапу транзиту у постсоціалістичних країнах справедливо наголошують на стримуючому й обмежувальному характері влади як колишнього виразника і захисника моделі державного соціалізму. Адже погодимось, що у багатьох вимірах він зазнав на фоні розвитку сучасної соціально-економічної системи України лише незначних трансформацій. Можна погодитися з думкою сучасної канадської дослідниці Валері Банс, яка наголошує на "ролі колишньої влади у звуженні діапазону майбутніх альтернатив", говорячи про "амбіції та довговічність державного соціалізму" спроможного, на її думку, "сильно обмежувати спектр можливих постсоціалістичних шляхів" [1, с. 238]. Суттєвим при цьому виявилось врахування специфіки трансформацій країн Східної Європи, зокрема України. Важливою для розуміння трансформаційних процесів у посткомуністичній Східній Європі, їх порівняння з соціально-економічними особливостями України стала праця вітчизняної дослідниці Ольги Брусилівської, де відзначено, що незважаючи на досягнення, держави-регіони "на шляху реформ втратили чимало здобутків попереднього режиму, особливо в соціальній сфері" [2, с. 10]. Не випадково сучасний вітчизняний дослідник Ігор Поліщук робить висновок, що реформи в Україні надто затягнулися і "все частіше стали нагадувати імітування або тупцювання на місці" [11, с. 193].

Отже, це зумовило складні умови трансформаційного періоду, зокрема позначилося на здійсненні приватизації, призводячи до "гіперболізації негативних рис українського приватного капіталу". Такий методологічно правильний висновок зробив колектив експертів-економістів на чолі з Олександром Пасхавером. Для українського великого капіталу характерні зрощення з владою, набуття кланових, олігархічних ознак. За таких умов основним джерелом накопичення капіталу стали специфічні рентні, тіньові доходи, котрі отримані, спираючись на патронат з боку влади. І хоча сьогодні не можна повністю заперечувати і позитивні впливи на економіку України великого приватного капіталу, однак в стратегічному плані вимальовуються серйозні ризики і загрози для функціонування національної економіки. Великий капітал не дійшов до тієї стадії розвитку, коли він зацікавлений і спроможний творити ефективну та "відповідальну" економіку, яка б дозволила країні позбутися периферійних рис. Його зрощення і взаємодія з владою "підтримує олігархічні риси в політичній структурі суспільства" [9, с. 29].

У сучасній теорії економічних відносин визнається пріоритетність і роль великого корпоративного капіталу у житті суспільства. Як зазначає відомий український вчений та експерт Анатолій Гальчинський, значення корпоративної форми власності в умовах сучасного капіталізму "жодною мірою не зменшується". Так, наприклад, у США у 1970 р. на корпорації припадало більше 85% обсягів виробництва, а у 2000 р. вже майже 90%. І ця тенденція характерна для інших розвинутих країн, де на корпоративну форму власності припадає 80-90% загального обсягу виробництва [3, с. 11]. Дехто з сучасних економістів, зокрема Андрій Новак, вважає, що українська економічна система повинна отримати "свою головну рушійну силу" – низку крупних і середніх українських корпорацій. Причому йдеться насамперед про "вертикальні корпорації", тобто такі, до складу яких входять підприємства, що здатні забезпечити всю вертикаль організаційного, техніко-технологічного, фінансового процесу виробництва споживчих товарів і послуг [8, с. 253]. В Україні ж сьогодні, як відомо, переважають "горизонтальні корпорації", якими і володіють вітчизняні олігархи, пов'язані з виробництвом сировинної продукції, з однотипним видом діяльності чи малоопераційним виробничим процесом.

Іншою теоретично значущою проблемою є дослідження регіональних економічних розбіжностей та їхніх впливів не тільки на соціально-економічну ситуацію в регіонах, але й поведінку як місцевої, так і центральної влади. Як підкреслює згадуваний Новак, саме чотири області – Харківська, Донецька, Дніпропетровська і Запорізька, спираючись на провідні регіональні бізнес-групи, сформували "певний скоординований регіональний економічно-політичний блок" [8, с.170]. Причому можливості впливу цих бізнес-груп усе частіше використовуються як політичний аргумент з підтекстом шантажу тими політичними силами, які представляють економічні інтереси більш промислово насиченого Сходу України. Справді, якщо поглянемо на регіони України з точки зору впливу тих чи інших олігархів чи фінансових груп, то побачимо одну особливість: в Західній Україні немає "власних олігархів". Показовим у цьому контексті є спеціальне опитування експертів, проведене впливовим тижневиком "Коментарі" влітку 2009 року. І хоча, наприклад, у Львові експерти констатували, що усе більший вплив на життя регіону здійснюють "грошові мішки", однак конкретні прізвища не вказувались. Найбільш впливовою людиною Івано-Франківщини був названий Ігор Коломойський, оскільки Прикарпатський регіон вважається "пріоритетним для групи Приват-банку", а на Донеччині переміг "Ахметов та його команда" [6, с.8].

Досить цікавим видається й те, що ці соціально-економічні розбіжності деякі дослідники переносять і на ціннісну орієнтацію мешканців Сходу і Заходу України. "Західними" властивостями вважається "незалежне Я", індивідуалізм (пріоритетність індивідуальної самостійності і самоконтролю, особистих досягнень і благополуччя). Як "східні" риси визначено "взаємозалежне Я", колективізм (пріоритетність цілей і благополуччя своїх сімейних, кланових і трудових груп). Ці психологічні відмінності зіставляються з відповідними культурними та економіко-інституційними розбіжностями. "Економіка країни складається з приватної власності

громадян і державної власності. Різниця між Заходом і Сходом – в домінуванні другої над першою на Сході і навпаки на Заході” [13, с.77].

Однак насправді, якщо подивитись на результати громадських опитувань, такий методологічний підхід щодо різких розбіжностей на Заході і на Сході в оцінках, наприклад, інституту приватної власності не є остаточно виправданим. Так, результати одного з експертних досліджень підтверджують тезу про те, що “приватна власність – невід’ємний атрибут людського життя”. З цим погоджуються 83% опитаних у Львівській, Закарпатській і Чернівецькій областях і 80% – у Донецькій, Запорізькій та Луганській областях, тобто різниця у 3 відсотки. А з твердженням про те, що “кожен повинен отримувати дохід залежно від його професійної майстерності і властивостей” згодилася також більшість респондентів – 83,4% у західних областях і 79,9% – у східних (різниця – 3,5%). Як підкреслюється у колективній монографії дослідників з Інституту соціології НАН України “Економічна культура населення України”, виходячи з зазначених відповідей, можна констатувати, що для більшості експертів як на Заході, так і на Сході повністю легітимними, тобто “соціально прийнятними” є приватна власність і нерівність доходів. Додамо, що експертами виступали представники державно-адміністративних, ділових і наукових кіл [20, с. 121-122]. Таким чином, в основі розподілу на олігархічно-номенклатурні клани в Україні покладені не соціальні і навіть національні розбіжності, а насамперед економічні і політичні інтереси. А культурні і національні відмінності між регіонами країни використовуються політиками та фінансово-промисловими групами, що за ними стоять, в корисливих цілях з врахуванням поточної політичної ситуації.

Незважаючи на прийнятий ще в 1995 році Закон України “Про промислово-фінансові групи”, великий капітал в Україні в своєму розвитку не використовував форму офіційних ФПГ. Однак, незважаючи на відсутність деяких зовнішніх атрибутів, за своїм внутрішнім характером українські приватні бізнес-групи, що визначились в останні роки, мають декілька ознак, які дають підстави для застосування до них поняття “фінансово-промислові групи”. По-перше, між агентами групи існують взаємовідносини, які є більш жорсткими, ніж загальні відносини на ринку. Групи мають окреслені межі постійного контролю на основі корпоративних або інших прав більш-менш постійного характеру. По-друге, в групах існує стратегічний і фінансовий центр (управляюча компанія), яка контролює діяльність групи, спрямовує її розвиток і забезпечує інвестиціями. До того ж в групах накопичений власний фінансовий капітал або вони мають можливість акумулювати сторонній капітал, який дозволяє здійснювати централізовану інвестиційну політику відносно підприємств, що входять до її складу. По-третє, групи мають системний бізнес і проводять єдину стратегію розвитку. Функціонування системного бізнесу та реалізація єдиної стратегії здійснюється через централізовану багаторівневу систему управління [9, с. 9].

Ще одним теоретично важливим питанням є проблема агентів/акторів докорінних соціально-економічних змін. Одним з актуальних завдань є необхідність пояснення соціального феномена, яким чином капіталізм може “виникнути в економічній системі, в якій відсутня майнова буржуазія”. Колектив авторів на чолі з

американським вченим І.Селені поставив це питання так: "Ми хочемо зрозуміти, хто є агентами, що створюють посткомуністичний капіталізм, а також від кого і з якою метою вони діють. Однією з можливих відповідей є те, що технократична еліта попередніх суспільств державного соціалізму може трансформуватися у нову майнову буржуазію, сприяючи тим самим створенню класичних умов для розвитку капіталізму" [17, с. 8]. Автори однієї з перших аналітичних доповідей (1998 р.), підготовлених провідними вченими Інституту соціології НАН України на замовлення Фонду Ф.Еберта і присвячених аналізу ролі політичної еліти в Україні, також відзначили деякі важливі риси її формування і функціонування. Як стверджували експерти, в результаті змін, котрі відбулися в суспільстві, виграла певна частина старої номенклатури, особливо регіональної, яка обміняла "свої бюрократичні привілеї на власність у формі нерухомості", зокрема солідної частки підприємств, отриманих у процесі "номенклатурної приватизації". Для нас важливим є те, що саме у 90-і роки в процесі затягування й невизначеності господарів власності склався певний "тип правлячої еліти", для якої характерним є поєднання "влади і прибутків" від державної власності, а найбільш розповсюдженим явищем – використання службового становища в особистих цілях – корупція, хабарництво, підкуп. Аналітики пишуть про своєрідний "час кланів", який настає у моменти, коли соціальні сили "не викристалізувалися", держава залишається ще слабкою, а кризові явища в економіці і соціальній сфері наростають. На думку експертів, в Україні у 1998 р. діяли 4 клани: ВПК, Дніпропетровський і Донецький паливно-енергетичні і банківсько-фінансовий, які ведуть "несамовиту боротьбу" за легітимну владу [19, с.43, 52]. В Україні склалася система адміністративно-економічних кланів, ядром яких є групи – шукачі ренти – структури державної влади, адміністративно-управлінський апарат. Саме вони перерозподіляють різноманітні ресурси (від матеріальних до адміністративних) з метою отримання прибутків, але без їх відновлення. Головним засобом досягнення їхніх цілей є корупція та клієнталізм. Цікаво і те, що, як вважають деякі російські аналітики, великий бізнес не зобов'язаний "враховувати інтереси держави і не завжди їх враховує", хоча й робить час від часу реверанси в її бік, обіцяючи зайнятися соціальною політикою [12, с. 157].

Зрозуміло, що в Україні, особливо на початку 90-х, було дуже далеко до "класичних умов капіталізму". Як зазначають українські дослідники Валерій Пилипенко та Інна Шевель, у перші роки незалежності бізнесмени (причому не тільки представники малого і середнього бізнесу) "знаходились" серед керівників приватизованих підприємств торгівлі, сфери послуг, транспорту, котрі зуміли ввести в дію фінансові ресурси, накопичені в "тіні", і викупили основні фонди. Вони фактично легалізували організаційні схеми взаємодії ресурсів і прибутків. Хвиля підприємництва 1993-1994 рр., на думку дослідників, стала найбільш "різнорідною". Тут опинились фермери, представники науки, мистецтва, культури. Тоді ж народився новий тип "підприємця-технолога", який йшов у бізнес, покладаючись на своє знання проблем галузі, вміння вирішувати завдання в технологічній сфері [10, с. 39]. Усе це були етапи зародження нових, небачених у радянській економіці, "революційних економічних відносин". Девід Хоффман,

відомий знавець зародження олігархічної економіки, пише про майбутніх російських олігархів типу Березовського чи Чубайса, що вони довгий час були "непомітними вченими, викладачами, чиновниками і студентами". Зрозуміло, у той день, коли Михайло Горбачов став генеральним секретарем, було "неможливо розпізнати в них прапороносців майбутньої революції" [18, с.17].

Важливим питанням становлення нової соціально-економічної системи стала проблема формування широких соціальних засад нового суспільства, їх укорінення в публічній сфері. Це насамперед стосується проблематики середнього класу й утвердження нових ціннісних засад розвитку суспільства. У постсоціалістичну добу, як правильно підкреслив відомий економіст Джефрі Сакс, доволі часто виникає такий соціальний стан, який ми можемо назвати "соціальним колапсом", при якому суспільство кидають в гобсіанську війну всіх проти всіх. Після такого внутрішнього колапсу "відтворити будь-яку форму соціального порядку, як правило, дуже складно" [16, с.53].

Якщо вести мову про ціннісні підходи й організаційні засади, то можна сказати, що найбільш проблемним питанням в Україні було і залишається сьогодні питання взаємин бізнесу і влади. Навіть у період президентства В. Ющенко, коли декларувалося їх розділення, незважаючи на численні заяви, центральна влада так і "не зуміла розділити владу і бізнес" [15, с.3], не кажучи про сучасний етап розвитку, коли в діючому уряді переважна більшість його членів є мільйонерами і тільки двоє міністрів не потрапили до цього кола [7].

У цьому контексті однією з ключових видається проблема стилів життя перехідного суспільства і, зокрема, стилю життя, притаманного представникам великого бізнесу. Зрозуміло, що різні суспільства символічним ядром домінуючих стилів обирали різне. Архаїчні суспільства – фізичну силу, традиційне суспільство – поведінку відпочинку, сучасне – демонстративне споживання. Сучасні люди стають надто індивідуалістичними. І це несе загрозу не тільки дуже розвиненому у радянську добу почуттю колективізму, але й формує суспільство, де люди стають дуже схильними до споживання, занадто гедоністичні та егоїстичні. Кожна соціальна група певним чином пов'язує свої цілі і засоби їх досягнення з існуючими моральними й поведінковими нормами. Адже у суспільстві (з високим рівнем політичної культури або ж вище середнього) критерієм прийнятності поведінки є не його технічна ефективність, а ціннісні установки людини або ж певної соціальної групи. Отже, вибір засобів досягнення певних цілей, зокрема і бізнесових, повинен обмежуватись інституційними нормами. Базовим для суспільства є питання "мати чи бути", а для великого капіталу, можна сказати, що "мати" – означає "бути".

Ось чому сьогодні для України, яка намагається інтегруватися у європейську структури, зокрема для представників правлячого класу і бізнесу, актуальним залишається завдання вести розгалужену і прозору публічну політику як комплекс справ та заходів, запроваджуваних для людей, на вимогу людей та за участі людей. Уряд виступає у такому випадку лише виконавцем цієї відповідальної політики. Саме тоді Україна як самодостатня спільнота може вступити до Євросоюзу, забезпечивши стабільний розвиток держави, щоби вона обслуговувала комплексні потреби модерного громадянського суспільства чи динамічної ринкової

економіки при дотриманні етики відповідальності. Як пише відомий сучасний філософ Ганс Йонас, політик сьогодні відповідає за тих, з кого "складається суспільство на даний момент, тобто за успадковане ним суспільство сучасників, які довірили йому владу" [5, с.162]. При цьому важливою є стримуюча і контролююча роль самого суспільства. Сучасний американський вчений так пише про негативні наслідки слабких або взагалі відсутніх суспільних впливів: "Якщо суспільство потурає неефективності та недосконалій конкуренції, авторитарному правлінню та корупції, то ці вади можуть охопити всі аспекти функціонування цієї системи" [14, с.10]. Більш того, коли у суспільстві панують розгубленість і нерозуміння засад функціонування нової економічної системи, її наближення до ефективних і більш гуманістичних зразків, то брак освіти та громадянське несвідоме середовище посилюють почуття експлуатованості та безпорадності.

Важливим захисником проти таких тенденцій і наслідків, можна сказати демократичним "запобіжником", були і залишаються друковані ЗМІ. Головною ознакою ділової преси є передусім її аудиторія. Друковані видання, котрі мають значний вплив на формування громадської думки, зокрема на представників ділового товариства, і можуть навіть впливати на зміни у суспільно-політичному порядку, прийнято називати якісними друкованими виданнями. У дисертації В.Й. Жугая, присвяченій проблемам становлення якісної преси у посткомуністичному світі, автор оперує поняттям "якісні медіа", розуміючи під ним пресу, розраховану на еліту, медіа, спрямовані на формування еліти суспільства, або "пресу думок" [4].

Таким чином, спираючись на теоретико-методологічний аналіз ролі великого бізнесу у суспільно-політичному житті України, можна констатувати, що ефективна модель демократії не буде працювати в країні доти, доки суспільство не сформує розгалужене, стабільне і функціонуюче соціальне й економічне підґрунтя демократичних змін. Вкорінення демократичних засад суспільства потребує не тільки повсякденної роботи, а й зусиль громадян, політиків, суспільства загалом.

Список використаних джерел:

1. Банс В. Політична економія пост соціалізму / В. Банс // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи [За ред. Д. Гузіни]. – К. : вид-во "Ай Бі", 2003. – С.237-280.
2. Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О.І. Брусиловська. – Одеса: "Астропринт", 2007. – С.10.
3. Гальчинский А. Для повышения социальных стандартов нет никаких экономических предпосылок / А. Гальчинский // Власть денег. – 2009. – №38. – 18-24 сентября. – С.11.
4. Жугай В.Й. Становлення якісної преси у посткомуністичному світі: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд.філолог.наук / В.Й. Жугай – Львів, 2006. – 18 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас. – К.: Лібра, 2001. – С.162.
6. Комментарий. Специальный выпуск. – 2009. – №29-30. – 31 июля –14 августа. – С.8.
7. Кошкина С. Большой украинский бизнес и правительство Украины [Електроний ресурс] / С. Кошкина.- Режим доступу: http://lb.ua/news/2011/04/15/92892_Bolshoy_ukrainskiy_biznes_i_prav.html
8. Новак А.Я. Як підняти українську економіку / А.Я. Новак. – К.: "Гнозис", 2006. – С.253.
9. Пасхавер О.Й. Формування великого приватного капіталу в Україні / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховода, Л.З. Суплін. – К.: Міленіум, 2004. – 90 с.
10. Пилипенко В.Є. Соціологія підприємництва / В.Є. Пилипенко, І.П. Шевель. – К.: ЗАТ "Віпол", 2008. – С.39.
11. Поліщук І.О. Еволюція культури політичних виборів в Україні / І.О. Поліщук. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2008. – С.193.
12. Приговор Ходорковскому: что дальше? (Материалы круглого стола, Москва, 7июня 2005 г.) // Россия Путь.Руины и ростки оппозиции. – М.: Центр "Панорама", 2005. – С.157.
13. Резнік В.С. Приватна власність та економічна ментальність українців: "Захід" чи "Схід"? / В.С. Резнік // Український соціум. – 2005. – № 5-6. – С.77.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

14. Роузфільд С. Порівнюємо економічні системи. Культура, багатство та влада в ХХІ ст. / С. Роузфільд. – К.: К.І.С., 2005. – С.10.
15. Руденко С. 25 богачей Украины / С. Руденко. – К.: Саммит-книга, 2009. – С.3.
16. Сакс Дж. Про нову соціологію економічного розвитку / Дж. Сакс // Незалежний культурологічний часопис "ї". – 2008. – №53. – С.53.
17. Селеньи И., Эял Г., Тоунсли Э. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2008. – С.9.
18. Хоффман Д. Олигархи. Богатство и власть в новой России / Д. Хоффман. – М.: Колибри, 2008. – С.17.
19. Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга // Аналітична доповідь № 10. – К.: Фонд Ф.Еберта, 1998. – С.66-67.
20. Экономическая культура населения Украины / Под ред. академика НАН Украины В.М. Вороны. – К.: Ин-т Социологии НАН Украины, 2008. – С.121-122.